

A MAGYAR HUMANIZMUS-KUTATÁSRÓL SCHALLABURG UTÁN

1982-ben az ausztriai Schallaburgban látható volt a „Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn” című kiállítás. Ennek tanulmányokat is tartalmazó katalógusa összefoglalta mindazt, amit a korszakról addig tudtunk.¹ A következőkben az azóta eltelt évtizednek a korszakra vonatkozó magyar kutatásaiból ismertetek néhány jelentős eredményt. Ahol ezek továbbgondolkodásra késztettek, ott a kérdések vizsgálatában tovább is megyek. A több témakörből fölvetett problémák néhány csomópont köré csoportosíthatók:

1. A humanizmus igen korai magyarországi recepciójának kérdése.
2. Vitéz János és intézményei.
3. A magyarországi humanizmus és reneszánsz közvetítő szerepe más, elsősorban nyugat-európai országok felé.
4. A királyi udvar és a kisebb reneszánsz központok. Az elterjedés földrajzi, társadalmi határai és mélysége.

Az elmúlt évtizedben több tanulmány is foglalkozott a középkori kultúrán belül a lovagi kultúra megjelenésével Magyarországon.² Más-más oldalról közelítve meg a kérdést, történészek és irodalomtörténészek azonos eredményre jutottak. Arra, hogy Magyarországon a lovagi intézmény elterjedt volt ugyan mint harcmódor, akár a valódi ellenséggel szemben, akár a tornajátékokon. De az az életstílus, amelyik Nyugat-Európában a Minnesangot eredményezte, magyar főúri udvarokra nem volt jellemző.³ Az erre vonatkozó forrásanyag hiányzik, és ez nem lehet a mostoha véletlen műve. Ismeretes ugyanis, hogy az egyetemes európai latin

¹ Schallaburg '82: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F., 118).

² E. FÜGEDI, *Turniere im mittelalterlichen Ungarn*, in *Das ritterliche Turnier*, Hrsg. J. FLECKENSTEIN, Göttingen, 1985, 395–400; KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon*, Bp., 1988; A. VIZKELETY, *Literatur zur Zeit der höfisch-ritterlichen Kultur in Ungarn*, in *Die Ritter: Katalog der Burgenländischen Landesausstellung auf Burg Güssing*, Eisenstadt, 1990, 84–92.

³ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998.

nyelvű irodalom nagyjából egyidejűleg jelentkezett a középkori Magyarországon is. Vannak ennek emlékei a magas szintű irodalomból, de a latin nyelvű vágáns költészetből is. Nem vitatható, hogy volt magyar nyelvű hősének, valamint a nép körében anyanyelvű költészet is. Nem találjuk viszont emlékét annak, hogy a főúri udvarokban érdeklődtek volna a magasabb szintű népnyelvi irodalom iránt. A jelenség okát nem föladatunk itt vizsgálni. El kell fogadnunk a tényt, hogy a középkori Magyarországon az udvarokban és a jelentősebb egyházi központokban a művelt réteg érintkezési nyelve a latin volt. Ez vonatkozott a hivatalos oklevelek szerkesztésére, a levelezésre és az olvasmányok kiválasztására is. Ebből következően amikor azután Itáliából az újraillesztett antikvitás nyelvén megszólaló humanista irodalom diadalmas útján Magyarországot is elérte, itt nem ütközött akadályokba. Nem állta útját az igényes olvasóközönség nemzeti nyelvű irodalomhoz szokott ízlése. Mint ahogyan Európa más országaiban talán éppen ez volt egyik oka a viszonylag jóval későbbi recepciónak. Hogy a két irodalmi ízlés mennyire nem fért meg egymással, azt a XV. századi Ferrara is jól példázza. Még ott, Leonello és Borso fejedelmek lovagi udvarában is igencsak változó eséllyel küzdött egymással a Guarino meghonosította latin nyelvű irodalom és az őshonos olasz vagy éppen francia lovagregény. Vannak ugyan nyomai nálunk is egy igen korai Sándor-regény magyar változatának, de az legföljebb előkészítette az olvasóközönséget Pier Paolo Vergerio Arrianosz-fordításának befogadására. Jól tudjuk, hogy az idősebb Vergeriával jött a humanizmus Magyarországra.⁴ De hogy miért tudott itt azonnal gyökeret is verni, azt csak ez a negatívum, a lovagi intézmény csökevényes jelenlétének fölismerése tette számunkra is világossá.

A humanizmus nálunk egy bizonyos értelemben tehát folyamatosságot jelentett, és ez nemcsak a latin nyelvre áll, hanem tartalmi elemekre is. A Magyarországra plántált humanizmus ugyanis nem szakított az egyházzal és annak tanításával. Kezdeti szakaszában is, és végig a század folyamán az ismeretek gyarapítása a hitben való megerősödést célozta. Az erkölcsi és pedagógiai felelősség mindig erős hangsúlyt kapott. Igen jellemző erre a Hieronymus-kultusz. A filológus-egyházatyja, akit már kortársai „ciceronianizmussal” vádoltak, a humanisták újrafelfedezettje volt. Vergerio például annyira tisztelte, hogy nevenapjáról, szeptember 30-ról évente megemlékezett. Egy ilyen ünnepi beszédet a korai Hieronymus-levelezéskiadásokban újra meg újra kinyomtattak.⁵ A beszédet nyilván ünneplő és értő közönség körében tartotta. Hieronymus személyét Magyarországhoz közvetlen szál is fűzte. Szülőhelye, Stridon Pannónia és Dalmácia határán akkor még ismert helység volt, és a Magyar Korona alá tartozott. Szülőházát 1447-ben a szlavón bán helyreállíttatta („*quae olim domus paterna ipsius Sancti et in qua nutritus et educatus*

⁴ HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, FK, I(1955), 521–533.

⁵ Petri Pauli VERGERII Iustinopolitani, *Sermo de laudibus Sancti Hieronymi presbiteri habitus in anniversario natalis eius*, in *Epistolae* HIERONYMI, Basileae, 1489, 205–208, illetve Venetiis, 1496, fol. 164.

exitit... notabiliter constructa est”).⁶ A pápai búcsúengedéllyel is rendelkező kegyhelyet a század folyamán jövedelmekkel gazdagították. Az egyházatya tiszteletére kápolnák épültek, többek között az esztergomi székesegyházban is. Ugyanakkor a XV. századon át végig nyomon kísérhető a buzgalom, amellyel a népszerű Hieronymus leveleit olvasták. Nyilvánvaló, hogy koronként más és más aktuális üzenetére figyeltek. Korábban belőle vették az érveket a szerzetesrendek megreformálását célzó intézkedésekhez. Később ő volt a példa a bibliai görög és latin nyelv tanulmányozásában, valamint a szent cselekmények színhelye, a Szentföld meglátogatásában is. Így indult el a magyar humanizmus a középkori keretekbe ágyazódva, és ezt a bölcsőjét később se feszítette szét. Amint azt a továbbiakban is látni fogjuk, a folyamatosság vagy átfejlődés az egész magyar reneszánsz jelenségre érvényes.

Az eddig elmondottakban lelhetjük, legalábbis részben, magyarázatát annak, hogy miért talált olyan hamar rokon lélekre a Zsigmond császár környezetében tartózkodó Vergerio az ugyanott udvari szolgálatot teljesítő Vitéz Jánosban. Hieronymus kultuszának terjesztője és a nagy szent földije, műveinek ismerője: Vergerio és Vitéz találkozása jelenti a magyar humanizmus kezdetét. Vitéz kancelláriai tevékenységének színhelyei, Buda, Prága és Ausztria, főpapi környezete Budán, Váradon és Esztergomban majdnem negyven éven át a hivatalos és baráti kapcsolatok igen sok lehetőségét teremtték meg. Az európai nagypolitikában fáradozó pápai legátusok – mint Aeneas Silvius és Carvajal – barátai vagy éppen lekötelezettjei voltak. Baráti szálak fűzték több cseh és morva főúrhoz, valamint a lengyel klérus vezetőihez is. Személye és romjaiban ma is ismert könyvtára elsőként adott otthont és nélkülözhetetlen szellemi bázist Magyarországon a humanistáknak.⁷ Amit ő tett, az példaértékű volt a kortársak számára. Ezért kapott nagyobb hangsúlyt személye és az általa létrehozott intézmények vizsgálata az utolsó évtized magyarországi kutatásaiban.

Klaniczay Tibor az akadémiai jellegű intézmények történetét kutatva Vitéz budai és váradai környezetében találta meg az első ilyen csoportosulást Magyarországon.⁸ Filippo Buonaccorsi szerint ezeken a vitákon még Vergerio is részt vett. A tudományos-baráti összejövetelek tehát már Vergerio halála, 1444 előtt elkezdődtek. A társaság valóban nemzetközi volt. A lengyelek mellett járt itt a ciprusi Filippo Podocattaro (később Guarino tanítványa) és Giuliano Cesarini pápai legátus is. Megvitattak történelmi és etikai problémákat, javították a kezükbe jutó ókori szerzők

⁶ LUKCSIS Pál, *XV. századi pápák oklevelei*. Bp., 1938, II, 230 k.

⁷ CSAPODINÉ GARDONYI Klára, *Vitéz János könyvtára*, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 2), 235–243; Uő, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984 (*Studia Humanitatis*, 6).

⁸ T. KLANICZAY, *Das Contubernium des Johannes Vitéz: Die erste ungarische „Akademie“*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn: Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, Hrsg. K. BENDA, II, München, 1988 (*Studia Hungarica*, 32), 227–243; Uő, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993 (*Humanizmus és reformáció*, 20), 27–42.

munkáit. Mint általában a „protoakadémiák”, ez is egy könyvtár köré csoportosult. Vitéz sokat dicsért gyűjteményében Vergeriótól származó kéziratok is voltak.⁹ Bizonyára voltak a társaságnak magyarországi tagjai is, de ezekről a külföldi forrás nem emlékezett meg. A magyar filológiai történet egyetlen nevet őriz: Ivanics Pálét. Ő fölkutatta és összegyűjtötte Vitéz János szétszóródott leveleit. 1451-ben zárta le a megszerkesztett, jegyzetekkel ellátott kiadást.¹⁰ A környezet inspirációja nyilvánvaló. Az itáliai humanisták ekkortájt gyűjtögetik saját életművük emlékeit, az egyháznagyok inkább csak a század végén adnak majd megbízást titkáraiknak. A Vitéz-levelezés korpusza korai és egyedülálló teljesítmény – mint annyi későbbi társa. Bármily tiszteletreméltó is az önművelés, azt mindenkor az egyetemi tanulmányoknak kellett megkoronázniuk. Vitéz maga 1434-ben talán egy szemesztert hallgatott a bécsi egyetemen. Majd kétszer is nekiindult, hogy Itáliába, illetve a Szentföldre eljusson. Mind a kétszer külső körülmények akadályozták meg a továbbjutásban. Folyamatosan gondoskodott viszont arról, hogy ezt mások számára lehetővé tegye. Főpapi javadalmából nagy összeget áldozott arra, hogy fiatalokat Itáliában taníttasson. Ezek között volt több unokaöccse is. Ez a fajta nepotizmus, a püspök szeme előtt a káptalani iskolában tanuló rokonifjak pártfogása mint rendszer akkor nálunk igen jól működött. Nagyon költséges volt egy ifjút Itáliában taníttatni, tehát a kiválasztásnak nagy volt a tétje. Hogy az emberismeret kiállta a próbát, az Vitéz esetében nagyon is áll: mind Janus Pannonius, mind az ifjabb Vitéz János kiemelkedett kortársai közül. A továbbtanulás intézményes kereteit kívánta az országhatárok között biztosítani, rögtön azután, hogy elnyerte az esztergomi érsekséget. 1465-ben kér pápai engedélyt egy magyarországi egyetem alapítására.

A pozsonyi egyetem alapítása körüli problémákat, részben újonnan előkerült dokumentumok, részben a régiek átvizsgálása alapján Klaniczay Tibor revízió alá vette.¹¹ Ma már kétségtelen, hogy a király támogatásával ugyan, de Vitéz a kezdeményezője az Universitas Istropolitanának. Máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni az új intézmény tervezett profilját. A pápai kúriában nyilvánvalóan hangsúlyozták, hogy amiképpen akkor a magyar király az igaz hit fegyveres védelmét vállalta magára, úgy lesz majd az egyetem a husziták ellen a tudomány végvára. Ha viszont a meghívott tanárok során tekintünk végig, akkor a humanista képzés körvonalai rajzolódni kezd. Nagy részük több-kevesebb időt töltött Rómában, a pápai udvarban, vagy Besszarion bíboros környezetében. Giovanni Gatti, Martin Bylica, az első professzorok életpályája ismert. Csak a harmadikul meghívott tanár, „magister Petrus, doctor artium et medicinae” azonosítása nem sikerült még.

⁹ CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, *Die Bibliothek...*, i. m., 23–27.

¹⁰ Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. I. BORONKAI, Bp., 1980.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, ITK, 94(1990), 575–612.

A szervezés során Vitéz János több kérdésben is kikérte Leonhard Huntovich bécsi domonkos professzor véleményét.¹² A véleményező helyeselte, hogy Magyarországon új egyetem létesül, mert az jól elérhető a környező szláv országokból, de Görögországból is. Vitéz humanista contuberniumának már az 1440-es években volt görög tagja, a későbbi Guarino-tanítvány, a ciprusi Filippo Podocattaro. Az egyetem lehetséges tanárai között is fölmerült Argüropülosz és Georgiosz Trapezuntiosz neve. Ez utóbbinak veje, Georgius Polycarpus meg éppen Vitéz titkára volt korábban. Magyarországon e korban a közös török veszély miatt nem szorul magyarázatra a görögök iránti szimpátia. A humanisták nagyobb része, és a magyarországiak is e párthoz tartoztak. Szent nyelvként tisztelték a görögöt, megtanulását szorgalmazták. E két grecofil szemponthoz járul Vitéz esetében valószínűleg egy személyes kapcsolat is. Amint láttuk, az Universitas Istropolitana több tanára is Besszarion köréből való volt. Ezt a jelenséget Janus Pannonius római követűjével szokták kapcsolatba hozni, amikor 1465-ben az egyetemalapítási kérést a Kúriába benyújtotta. A II. Pál pápával nem túlságosan szimpatizáló Besszarion ekkor nem tartózkodott Rómában, hívei pártfogó nélkül voltak, a hívásnak engedhettek. Annál is inkább, mert a görög kardinális és a magyar főpap már korábban kapcsolatba kerülhettek egymással. Besszariont a pápai udvarból 1460-ban Frigyes megdolgozására küldték Bécsbe, azzal a céllal, hogy a keresztes háború tervezett vezére, Mátyás javára munkálkodjék.¹³ Majdnem bizonyos, hogy mint máskor is, Vitéz ezúttal is megkerülte a hivatalos diplomáciai tárgyalásokat. Besszarion egyéves bécsi tartózkodása alatt lehetett alkalmuk találkozni. Vitéz ismerte Besszarion műveit. Kéziratai megvoltak könyvtárában.¹⁴ A két főpap lelkialkata nagyon hasonló volt. Egyforma volt mélységes hitük, a török veszélyt fölismerő felelősségérzetük és az ellene való szüntelen és fáradhatatlan munkálkodásuk. Besszarion nagy melengetett terve volt a keleti és a nyugati egyház újraegyesítése. Talán már ekkor fölmerült valamiféle terv, amelynek következménye a Besszarion-csoportból való tanárok megjelenése Pozsonyban. Láttuk, a bécsi domonkos professzor a görög hallgatókat is megemlítette javaslatában. Ebből talán arra következtethetünk, hogy Besszarion és Vitéz ezen a téren valami közös tervet melengetett. Az tény, hogy Vitéz hajdani pártfogoltja, Filippo Podocattaro 1472-ben engedélyt kapott, hogy ciprusi birtokain bevezesse a latin rítust.¹⁵ Mindenesetre

¹² I. W. FRANK, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467*, Zeitschrift für Ostforschung, 16(1967), 418–439.

¹³ E. MEUTHEN, *Zum Itinerar der deutschen Legation Bessarions: 1460–1461*, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 37(1957), 328–333; P. K. EPEKENIDES, *Die Wiener Legation des Kardinals Bessarion in den Jahren 1460–1461 unter Berücksichtigung der neuentdeckten urkundlichen Quellen in Wien*, in *Miscellanea marciana di studi bessarionei*, Padova, 1967 (Medioevo e Umanesimo, 24), 69–82.

¹⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, *Vitéz János...*, i. m., 239; UÖ, *Die Bibliothek...*, i. m., 88.

¹⁵ W. H. RÜDT VON COLLEBERG, *Études de prosopographie généalogique des chypriotes mentionnés dans les registres du Vatican 1378–1471*, Meletai kai Ypomnemata, 1(1984), 651.

Besszarion és a bécsi humanizmus kapcsolatához, amelyre már Alfred Strnad fölhívta a figyelmet, újabb szempont lehet a Vitéz Jánossal föltételezhető együttműködés is.¹⁶

Ismeretes, hogy 1473-ban megkezdte működését egy nyomda Budán. Borsa Gedeon és Soltész Zoltánné tanulmányai tisztázták, hogy a nyomdaalapítás mögött is Vitéz János áll, ő hívta meg a római Lauer Nyomda munkatársát, Andreas Hesst, bizonyára azzal a céllal, hogy kiadványaival az egyetemet szolgálja. Csakhogy mire a mester megérkezett és munkához kezdhett, a patrónus már a király foglya volt. Sőt, amint azt Borsa tipográfiai vizsgálata bizonyítja, Hess kénytelen volt a már kiszedett, Vitéznek szóló ajánlást a *Cronica Hungarorum* elejéről eltávolítani. A nyomda második kiadványa a humanizmus apológiája, Baszileiosz *De legendis poetis* című értekezése volt. Ehhez csatolta Hess Xenophón *Apologia Socratis* című művének Leonardo Brunitol való fordítását.¹⁷ A budai kiadás e mű editio princeps. A kéziratos hagyományban a Baszileiosz-mű többnyire Xenophón *De tyrannide* című munkájával együtt található. Habár a Xenophón-mű nem kifejezetten zsarnokellenes, mégis Janus és Vitéz bukása után egy ilyen című munkát a király székvárosában nem volt ajánlatos terjeszteni. Hess ezért a Baszileiosz-mű végén elhelyezte a kolofont, majd a fennmaradó lapokra lenyomtatta az *Apologia Socratis*-t. Az egykori és a mai olvasó számára is nyilvánvaló, hogy a bírái fölé magasodó, megvádolt Szókratészben az ugyanolyan helyzetbe került idős pártfogójának, Vitéz Jánosnak kívánt emléket állítani.

A magyar reneszánsz udvar első reprezentáns megjelenésére az országhatárokon kívül 1470 kora tavaszán került sor. A Friggyessel való tárgyalásokra Bécsbe követte Mátyást a teljes királyi tanács. A nagy találkozót nemzetközi érdeklődés kísérte. Mátyás ekkor már pápai támogatással cseh király is volt, akinek kegyéért a német hercegek is versengtek.¹⁸ Bécsbe küldte Firenze is a hódolatát jelképező eleven oroszlánokat. A királyi ajándékot a kíséret díszte, a püspök-költő köszönte meg. A humanista költő tollára méltó eseményt Janus Pannonius négy verse is megörökíti. A magyar királyt körülvevő reprezentáció egy ifjú német poétát is

¹⁶ A. A. STRNAD, *Gli inizi dell'Umanesimo in Austria*, *Il Veltro*, 21(1977), 571–581, vö. Uő, *Bessarion verstand auch deutsch: Zur Sprachenkenntnis des griechischen Kardinals*, in *Römische Kurie: Kirchliche Finanzen: Vatikanisches Archiv: Studien zu Ehren von Hermann Hoberg*, Hrsg. E. GATZ, II, Roma, 1979 (*Miscellanea Historiae Pontificiae*, 46), 869–881, két képmelléklettel; Uő, *Die Rezeption der italienischen Renaissance in den österreichischen Erbländern der Habsburger*, in *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, Hrsg. G. KAUFMANN, Wiesbaden, 1991 (*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 9), 135–226; Uő, *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien*, in *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Hrsg. W. EBERHARD, A. A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, 1996, 71–135.

¹⁷ SOLTÉSZ Zoltánné kísérőtanulmánya in BASILIUS, *De legendis poetis* – XENOPHON, *Apologia Socratis*, trans. Leonardus ARETINUS, Budae, 1473; hasonmás kiadása Uő gondozásában, RITOÓK Zsigmond fordításával, Bp., 1978, 129–135; BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása*, MKsz, 107(1991), 113–116.

¹⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 198–199, 202–203.

verselésre ihletett. Ezek ugyan nem maradtak ránk, csak az ezekre írt Janus Pannonius-válaszverseket tartotta fenn a Sevilla I. kódex. Janus két verset is írt 1470-ben *Ad Henricum poetam Germanum* címmel.¹⁹ Az elsőből kiderül, hogy Henricus az esztergomi palotáját építő Vitéz Jánost magasztalta. Janus válaszverse a ragaszkodás himnikus ódája a főpaphoz. A német költő Janust emelte Orpheusz fölé másik versében. Janus a válaszban elhárítja a dicsőítést, és az ifjú pályatársat buzdítja a további alkotásra. E második versből az is kiderül, hogy Henricus a Rajna vidékéről származott („patrius Rhenus”), és találkozásukkor még ifjú volt („teneris in annis”). Ha verseit nem is ismerjük, az valószínű, hogy a Vitézhez írt ódáját a horatiusi epódoszok iambikus formájában, a Janushoz szólót pedig szapphói strófában írta. Ugyanis Janusnál e formák csak a két válaszversben fordulnak elő. Hogy ki is lehetett az ifjú Henricus poéta, akit 1470-ben a magyar humanista környezet készítetett versalkotásra, nem könnyű megállapítani. A német föld ekkor még igencsak szűkölködik a humanista költőkben. Ha a helyet és az időt figyelembe vesszük, akkor leginkább a Sigmund von Tirol környezetébe tartozó Heinrich von Gundelfingenre gondolhatunk.²⁰ Ő valóban rajnai, Konstanzból származott. Nagyon fiatalon iratkozott be 1458-ban a heidelbergi egyetemre. Ott a Guarinót mesterének valló Peter Luder humanista kollégiumait hallgatta. Majd a pestis miatt 1460-ban átment az újonnan alapított freiburgi (im Breisgau) egyetemre. Itt a humanizmus már az alapításkor otthonra lelt. A jogi kar első ordinariususa, Konrad von Odernheim Padovában tanult, de doktorátusát Ferrarában szerezte.²¹ Jogi stúdiumai alatt is humanista szövegeket másolt. Tekintélye biztosította a humanizmus polgárjogát az új egyetemen. Henricus ebben a környezetben szerezte meg a baccalaureatust, majd a magisterséget is. Itt jutott különféle egyházi javadalmakhoz, ezekben említik 1469-ig. Egy forrás szerint 1471-ben „távol volt”.²² Nem kerülheti el figyelmünket, hogy első mestere, Peter Luder az 1470-es nyári szemeszteren Bécsben tűnt föl.²³ Ezt megelőzően Sigmund von Tirol érdekében teljesített diplomáciai szolgálatot. Mind Sigmund, mind Luder baráti kapcsolatban

¹⁹ Sevilla, Biblioteca Colombina y Capítular, 7-1-15, fol. 54–56; ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*. ItK, 78(1974), 598–601; Uő, *Les poésies inconnues de Janus Pannonius dans les manuscrits de Séville*, ALitt, 19(1977), 1–38. A következőkkel kapcsolatban lásd még az e kötetben található *Humanisták verses levélváltása* című tanulmányt.

²⁰ J. F. RUEGG, *Heinrich Gundelfingen*, Diss. Freiburg/Schweiz, 1910; D. MERTENS, *Heinrich Gundelfingen*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, III, Berlin–New York, 1981, 306–310.

²¹ A. FRANCESCHINI, *Notizia di privilegi dottorali ferraresi*, Atti e Memorie della Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria, ser. III, 19(1975), 123. Konrad von Odernheim humanista kéziratai megtalálhatók Freiburg im Breisgauban, Universitätsbibliothek, Hs. 5, 229, 229a és 243, vö. H. MAYER, *Die Matrikel der Universität Freiburg i. Br. von 1460–1656*, Freiburg i. Br., 1907, 3.

²² RUEGG, *Heinrich von Gundelfingen*, i. m., 29.

²³ Frank BARON, *Peter Luder*, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, i. m., V, 954–959; H. REINALTER, *Der Wanderhumanist Peter Luder und seine Beziehungen zu Herzog Sigmund von Tirol*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 26(1973), 148–167.

volt a fent említett, tirolai származású bécsi domonkos professzorral, Leonhard Huntepichlerrel. Őröla viszont már tudjuk, hogy Vitéznek volt tanácsadója az egyetemalapítás körül. Megkockáztatjuk a föltevést, hogy az eddig nem azonosított „magister Petrus, doctor artium et medicinae”, az Universitas Istropolitana meghívott harmadik tanára 1467-ben Peter Luder lehetett.²⁴ Bázeli szerepléséért – „Vorlesungen über Poetik und Stadtarzt” – 1467/68-ig kapott jövedelmet. De ezt követően pozsonyi szereplése, Bécs előtt, még szóba jöhetne. Az ő környezetében azután helyénvaló, ha a Vitéz Jánost megverselő Henricusban Heinrich von Gundelfingent sejtjük. Eddigi gondolatmenetünket még az is valószínűsíti, hogy 1471 őszen a freiburgi egyetem Bécsből meghívott új rektorának első tevékenysége az volt, hogy Heinrich von Gundelfingent az egyetem tanáráként alkalmazta.²⁵ Először mint „poeta” tanított, majd „in oratoria arte” tartotta előadásait. Tehát tipikusan humanista stúdiumok tanára volt mintegy tíz éven keresztül. Tanári működése ismert, de jelentős költői művet nem hagyott az utókorra.

Janus az ifjú Henricusnak 1470-ben a Parnasszust helyezte kilátásba. Első tanára, Peter Luder tanítványait szerényen csak annyival biztatta: „ut quisque si non arduis Parnasi cacuminibus... ad fontem Pegasi pervenire possit.”²⁶ Henricus tudomásunk szerint nem jutott el a költők áhította csúcsra. Tanár volt, továbbadott. Amíg Gundelfingen a heidelbergi egyetem tanára volt, ott tanult, majd lett az artisták dékánja Johann Fuchsmagen. Innen ívelt pályája tovább a császári udvarba. Majd 1492-től visszakanyarodott „ad fontem Pegasi”. Jól ismert, hogy Bécsben az ő nevéhez fűződik a humanizmus fölvirágzása, az ő otthona, könyvtára jelentette azt, amit nálunk Vitéz Jánosé.²⁷

Ha eddigi okfejtésünk helyes, akkor az Alpokon inneni humanizmusnak egy nagyon szép ívét rajzolhatjuk meg. Egykor a nagy Guarinót tartotta mesterének Peter Luder. Ő volt a studia humanitatisban Heinrich von Gundelfingen első tanára. A próbálkozó költő bátorítást ezután a leghűségesebb Guarino-tanítványtól, Janus Pannoniustól kapott. Tanári működésének eredménye egy évtized múlva a Bécsben fölvirágzó humanizmus. Ez a bonyolult európai kapcsolatrendszer két, véletlen fönntartotta Janus-vers alapján volt föltárható. Bizonyára további szálak is fölfejtethetők, amelyek a magyar humanizmus közvetítő szerepét bizonyítják.

Sajátos területe a Mátyás-kori reneszánsznak Cseh- és Morvaország. A gyökér itt közös: Aeneas Silvius és baráti köre.²⁸ Procop von Rabensteinnek, Ulászló cseh kancellárjának kapcsolata Vitézzel ismert. Együtt támogatták Aeneas Silvius

²⁴ Iohannes VITÉZ, *Opera, i. m.*, 221.

²⁵ RUEGG, *Gundelfingen, i. m.*, 29.

²⁶ Peter LUDER, *Antrittsrede in Heidelberg*, in *Die deutsche Literatur: Texte und Zeugnisse: Spätmittelalter, Humanismus, Reformation*, Hrsg. H. HEGER, I. Teilband, München, 1975, 159 k.

²⁷ H. ANKWICZ VON KLEEHOVEN, *Johannes Fuchsmagen, Neue Deutsche Biographie*, V, Berlin, 1961, 684.

²⁸ J. TRUHLÁŘ, *Počátky humanismu v Čechách*, in *Rozpravy České Akademie čisare Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze*, Tr. III, R. 1, 3, Praha, 1892; *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. R. WOLKAN, III. Abt., I. Bd., Wien, 1918 (*Fontes rerum Austriacarum*, II, 68), 391–394, 420–421 stb.

bíbornokságát a pápánál, Tertullianus műveit egymás számára másolták. Az már kevésbé ismert, hogy magyar humanistáiban csalódva Mátyás király 1472 után teljes bizalommal támaszkodott a cseh és morva katolikus főurakra. Már 1472 nyarán Johann von Rabenstein (Procop testvére) volt a követé az ingolstadti egyetem megnyitó ünnepségén.²⁹ Rabenstein diplomáciai szolgálatait a következő években is igénybe vette. A Rabensteinek könyvtárát és otthonát érdemes volna megvizsgálni éppen a Magyarországgal való kapcsolat szempontjából is.

A morva katolikus főurak közül a Bozkoviczok voltak kapcsolatban Mátyás királlyal. Ez a korábban huszita család 1451-ben Kapisztrán János brünni prédikációira tért vissza a katolikus egyházba. Prothasius Bozkovicz Janus Pannonius tanulótársa volt Padovában, innen eredt közös barátságuk Galeotto Marzióval. Egy időben nyertek püspökséget 1459-ben, Janus a pécsit, Prothasius az olmützit. Lorenzo Valla egy kéziratát Janus Padovában kölcsönadta Prothasiusnak, ez utóbbi püspök korában újra elkérte tőle. Prothasius Mátyás hű embere volt, mint a cseh katolikus párt vezére az ő érdekeit képviselte, diplomáciai szolgálatokat végzett érdekében. Ugyanakkor a vele rokonságban lévő Podjebráddal is megtartotta jó kapcsolatát. Megtagadta például a Rómának való engedelmességet abban, hogy nemzeti királyát kiátkozza. Egyháza számára a bázeli kompaktátumokban biztosított kehely használatához ragaszkodott. Unokaöccsét, Jaroslaust Mátyás cseh kancellárjává tette. A család ifjú tagját, Ladislaust a nevezetes bécsi királytalálkozó idején, 1470-ben mutatta be a királynak. Ez utóbbi tíz évnél is hosszabb ferrarai és bolognai tanulmányok után mint veszprémi prépost tért haza a család régi barátja, Galeotto kíséretében. Ezután föltehetően Mátyás környezetében tartózkodott. 1482-ben megörökölte nagybátyja, Prothasius püspök könyvtárát és a családi birtokokat is. A fölvelt papi rendek alól fölmentve, Moravská Třebovában telepedett le, ott építette föl reneszánsz kastélyát. Könyvtára, otthona a humanisták gyülekezőhelye volt, a tudományokat ő maga is művelte. Valószínű, hogy az ő látogatására ment Galeotto 1497-ben, amikor valahol Csehországban utolérte a halál. A trebováai kastély mintául szolgált más morvaországi építkezéseknek is. A Bozkoviczok rokona, Ctibor Tovačovský, Mátyás egyik morvaországi kormányzója 1473 után többször is járt Magyarországon. Tovačovi várában ma is látható a keresztosztással tagolt, esztergomi vörösmárványból készült ablak. Címerét a városfalon ugyancsak budai vagy visegrádi mintára leveles, makkos, gránátalmás, körtés koszorúba foglaltatta.³⁰

²⁹ F. X. FREININGER, *Das Matrikelbuch der Universität Ingolstadt–Landshut–München*, I, München, 1872, 10.

³⁰ A. V. ŠEMBERA, *Páni z Boskovic a potomní držitelé hradu boskovického na Morave*, Ve Vidni, 1870; ÁBEL Jenő, *Analecta ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapestini–Lipsiae, 1880, 90–94; M. GROLIG, *Die Bibliothek des Ladislaus von Boskowicz (1480–1520) in Mährisch-Trübau*, Mitteilungen des österreichischen Vereins für Bibliothekswesen, 7(1903), 150, kk.; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén*, in *Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de*

Ismeretes, hogy a magyar király rendelkezett a főpapi javadalmakkal, Rómának csak megerősítési joga volt. Az elődöktől örökölt kiváltsághoz Mátyás szigorúan ragaszkodott, sőt ezt a meghódított területekre is kiterjesztette. Fraknói közleményeiből jól ismertek manőverei az olmützi püspökség adományozása körül. A királyi kegy ingadozását a Rómában rezideáló ifjabb Vitéz János és a folytonosan diplomáciai küldetésben lévő Filipecz János mint püspök, illetve kormányzó esetében a Kúria nem is tudta vagy nem is akarta tudomásul venni. Végül is székhelyén egyik sem tartózkodott. Már egyáltalán nem volt ismert eddig, hogy a király a püspökség területén lévő brünni székeskáptalan fölött is rendelkezett. Az előbb említett Ladislaus Bozkovicz után a váradi Farkas Bálint nyerte el ezt a méltóságot. 1488-ban ő volt a prépost, akkor, amikor ott a *Thuróczi-krónika* első kiadása megjelent.³¹ Farkas Bálint korábban Vitéz János alumnusa volt, a váradi káptalanban emelkedett a dignitásokban a nagyprépostságig. Ezt megtartva nyerte el a brünnit is. Ő állhat a brünni nyomda igen szép, ha nem a legszebb kiadványa, a *Thuróczi-krónika* kiadásának hátterében. Mint váradi püspök halt meg, több mint 200 kötetes könyvtár maradt utána. Íme, a Vitéz-indíttatás még ilyen, korábban nem sejtett útvonalakon is nyomon követhető.

Fölmerül végül az a kérdés, hogy az országhatárokon belül milyen széles réteget érinthetett a humanizmus. Vajon a századok óta hagyományos Bologna, illetve Padova mellett vagy helyett mennyire látogatták a ferrarai vagy firenzei stúdiókat? Vajon Janus Pannonius, akit kortársai a nagy Guarino legkiválóbb tanítványának tartottak, mennyire volt követésre méltó példakép?

A korábban már említett, nálunk ekkor még jól működő nepotizmus szellemében maga Janus járt az élen. Hamarosan hazajövele után unokaöccsét, Garázda Pétert küldte Ferrarába. Az egyházi pályán szépen emelkedett, de Janusék kegyvesztése ezt is súlyosan befolyásolta. A kortársak, így Filippo Buonaccorsi kiváló költőnek mondták, ma nem ismerünk tőle szinte semmit. 1466-ban egyszerre három főrangú ifjút is találunk Ferrarában: Pálóczi Zsigmondot, a nádor unokáját, a tárnokfi Perényi Miklóst és a király unokaöccsét, Geréb Lászlót. A példa tehát a legmagasabb körökben is fölébresztette a követés szándékát. Ugyanakkor e három ifjú esetében még a régi és az új képzés közötti ingadozással találkozunk. Ferrarában csak alapoztak, erre következett az egyházjog Bolognában. Kilenc évi tanulás után egy-egy püspökséget nyertek, egyelőre fiatal koruk miatt csak mint gubernátorok. Pálóczi és Perényi a kívánt kort meg se érte. Geréb László humanista főpap pályája ismeretes. Vetési László, a veszprémi püspök unokaöccse volt a következő, aki

Miklós Mojzer: *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*, Annales de la Galerie Nationale Hongroise: A magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 79–82, illetve a tanulmány e kötetben közölt változata; I. HLOBIL, *Zur Renaissance in Tovačov während der Aera Ctibors Tovačovský von Cimburk*, Umění, 22(1974), 509–519; Uő, *Morava a uharská italská renesance za Matyáse Korvina*, Časopis Matice Moravské, 110(1991), 325–338; Uő, E. PETRŮ, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha, 1992, 104, kk.

³¹ Olomouc, StA, Co 64, ff. 566–577.

Ferrarában 1468–1475 között a humanista tudományokat tanulta.³² Az ő esetében teljesen világos, hogy Janus volt a példakép. Verselt latinul és görögül. Püspök nagybátyja kúriai követsége alkalmával az orációt ő tartotta. Rétorikai teljesítményét – humanista módra – olyan nagyra tartotta, hogy Rómában a Kúria nyomdászával ki is nyomtattatta.³³ Versgyűjteménye csak legújabbán került elő, a kis kötet ajánlása Vitéz János esztergomi érsekhez szól. Az ifjú humanistára ezután nincsen több adatunk.³⁴ Alighanem a három egyszerre tanuló diák példája a jellemző a magyar viszonyokra. Akit egyházi pályára szántak, az kapott humanista képzést is. A főrangú családokban a gyengébb fizikumúakat szánták erre, vagy ők éreztek vonzódást az értelmiségi életformához. Nem lehettek gyengék vagy betegek, amikor útnak indították őket, mert az itáliai taníttatás a családoknak komoly terhet jelentett. Három- évi előtanulmány után – ez volt a rendszer – gondoskodtak számukra valami egyházi javadalomról. Ez azután meg is szabta életük további alakulását. Ha egészségük engedte, ők kerültek a legmagasabb egyházi javadalmakba.

A nagy Guarino halála után Ferrara már csak az uralkodócsaláddal való sógorság miatt volt vonzó. A szellemi vezető szerepet Firenze vette át. A Janus-unokaöcs Garázda már ott is volt Ficino közelében. És most megint Magyarország az első az Alpokon túlról, amely az újplatonizmussal, csodálva vagy ellenezve, kapcsolatba került. Ficino Janusnak ajánlotta 1469-ben *Szümposzion*-kommentárja első változatát. Többi művét is sorra elküldte Magyarországra, ahol valóságos „Platonica familiát” alkotott a király és környezete.³⁵ A „fratres in Platone” hívták Magyarországra magát Ficinót is, de csak szellemi szálláscsinálói, Francesco Bandini, Filippo Valori, Angelo Poliziano, Bartolomeo della Fonte, Naldo Naldi és Ugolino Verino élvezték a püspöki udvarok vendégszeretét.

Már a névsor is mutatja, hogy sokan érezték itt jól magukat. A század utolsó harmadában csaknem minden püspöki székhely humanista központ volt, ahol a környezetet is itáliai mintára alakították át. Vácott Báthory Miklós olasz építészeket hozatott a palota megújítására. Szép kertjében sétálgatva vitatkoztak, orációkat tartottak, és lantkísérettel énekeltek. A püspök kedves Ciceróját olvasgatta, amíg a királyra várakozott.³⁶ Geréb László, Ferrara neveltje mint erdélyi püspök római régiségeket gyűjtött. Titkárának, a Janus-rokon Megyericsei

³² VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungaricorum in universitatibus Italiae studentium*, Bp., 1941, 366–367.

³³ *Uo.*, 368–369.

³⁴ Lásd e kötetben a *Vetési László vershagyatéka* című tanulmányt.

³⁵ HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás udvarában*, Min 3–4(1924–1925), 153–222, 41–76; Uő, *Tendenze platonizzanti nella corte di Mattia Corvino*, *Giornale critico della filosofia Italiana*, (1930), 135–162, 220–287; Tibor KLANICZAY, *Le tracce di una „accademia platonica” nella corte di Mattia Corvino*, in *Humanitas e poesia: Studi in onore di Gioacchino Paparelli*, Salerno, 1988, 103–115; Uő, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, i. m., 43–49.

³⁶ Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. L. JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 34–35.

Jánosnak versei elvesztek, nyomdakész római fölíratgyűjteménye ma is megvan Rómában Paolo Manuzio hagyatékában. Váradi Péter, a kalocsai érsek Vitéz neveltje volt. Lelkialkatukban sok a hasonlóság. Humanizmus és mélységes hit a két komponense egyéniségüknek. Váradi is szívesen levelezett, és magánleveleit is szélesebb olvasóközönségnek szánta. Ő volt az első, aki a király utasítására Janus Pannonius irodalmi hagyatékát összegyűjtötte. A gonddal taníttatott ifjabb Vitéz János mint a király római követe kapcsolatba került Pomponio Letóval és társaságával. 1489-ben Veszprémben lett püspök. Ott barátaival egy forrásnál, óriási tölgyek árnyékában klasszikusokat olvastak meg Firmicus Maternust, valamint kortárs költőket, köztük Strozrát és Janus Pannoniust. Vitéz utóbb mint a bécsi püspökség adminisztrátora a Sodalitas Danubiana első „princeps” volt.³⁷ Íme egy újabb szál a római Pomponio Leto Akadémiától Veszprémen át Bécsig, az Alpokon túli humanisták új gyülekezőhelyéig.

A püspök életformája vagy követésre vagy ellenkezésre ösztönözte a körülötte élő káptalan tagjait. Akik utánózni kívánták, ha olasz építéssz nem is hozhathattak, de fölismerték a számukra is elérhető antikvitás értékét. Házuk, kertjük dísz volt a látogatóknak rögtön szembeötlő római fölíratos kő, szobor vagy síremlék. A századfordulón oly divatos fölíratgyűjtők meg is jelölik a lelőhelyet. Nekik köszönhetjük, hogy sok káptalani tisztségviselő régiséggyűjteményéről tudunk. Mert tisztes kézirat- és könyvgyűjteményeik az e térségben oly gyakori hadműveletek zsákmányéhségének vagy a pusztításnak estek áldozatul. A nehezen mozdítható és nem is értékesíthető kövek így két korszakról tanúskodnak. Először arról, amikor a megrendelő és kivitelező céljait szolgálta, másodszor arról, amikor egy késő kor bennük az újra föllelt ókort szemlélhette. Mai ismereteink szerint a humanista ízlés és az ezzel járó reneszánsz környezet igénye Magyarországon a XV. század folyamán a káptalanok szintjéig nyomon követhető.

A világi főnemesség esetében ez az igény és megvalósítása ott mutatható ki, ahol a családi otthon generációkra biztosítottnak látszott. Kubinyi András tanulmányaira támaszkodhatunk a kérdés vizsgálatakor.³⁸ Ilyen rezidenciákra példát az ország két szélső pontjáról hozhatunk. Jól ismertek a Báthoryak reneszánsz építkezései Nyírbátorban és a Garai–Perényi-kastély Siklóson. Mind a kettő példakép azután a maga vidékén.

Kitekintve a XVI. századra, a késő humanizmus korára módosul a kép. Az ország írni-olvasni szerető rétege többnyire még ekkor is a latin nyelvet használja. Ám a nyomtatott könyv már sokak számára elérhető. Így a rendszeres olvasók rétege egyre szélesebbé válik. Ezen a humanizmus átjárta talajon azután a latinul író Erasmus hihetetlen népszerűsége tesz szert. Olvassák, jegyzetelik, idézik alsóbb klerikusok és polgárok is. Innen pedig már egyenes út vezet Wittenbergbe,

³⁷ Lásd e kötet *A veszprémi Camena* című tanulmányát.

³⁸ András KUBINYI, *Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts*, in *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*, Hrsg. H. PATZE, W. PARAVICINI, Vorträge und Forschungen, 36(1991), 421–462.

Melanchthon latin nyelvű környezetébe, ahol a XVI. század folyamán több száz magyar diák tanul. Ők hozzák azután haza azt a melanchthoni latin és görög irányultságú humanizmust, amely Magyarországra több századon át jellemző lesz.

A folyamatosság és az átfejlődés, az újnak a régi keretek közötti épülése, az egymás mellett élés így gyökerezik mélyen középkori kultúránknak csak a legújabb időkben fölismert és a bevezetőben ismertetett sajátosságában.

